

27. Україна: Статистичний щорічник: 1929 рік. — Х. : ЦСУ УСРР, 1929. — 399 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 490. — Арк. 19.
29. ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 15. — Спр. 503. — Арк. 15.
30. ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 698. — Арк. 339.
31. Экономическая политика СССР: [сб. документов]. — М. : Госполитиздат, 1947. — Т. 1. — 645 с.
32. Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. / В. Якиманский. — Х. : ЦСУ УСРР, 1924. — III; 35; XI с.

Надійшла до редколегії 10.01.2011 р.

УДК 712.26(477.54/.62)

О. Ю. БІРЬОВА

ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО СЛОБОЖАНЩИНИ

Досліджуються теоретичні основи й етапи формування садибних парків Слобідської України.

Ключові слова: поміщицький маєток, садово-паркове мистецтво, архітектура, садибний комплекс.

Исследуются теоретические основы и этапы формирования усадебных парков Слободской Украины.

Ключевые слова: помещичье имение, садово-парковое искусство, архитектура, усадебный комплекс.

Investigate the theoretical basis and stages formation of farmsteads parks in Slobidska Ukraine.

Key words: landlord farmstead, the art of gardening, architecture, farmstead complex.

Слобідські садибні комплекси були не лише помешканням дворянських родин, але й зразками архітектурних і ландшафтних споруд свого часу. Парково-будівниче мистецтво мало декілька етапів розвитку: в епоху панування стилю бароко зароджуються основи планування парку та розбивки саду й остаточно формуються в класичну добу.

Метою статті є дослідження основних етапів формування та теоретичних засад побудови парків у Слобідській Україні.

Праці, присвячені парковим ансамблям поміщицьких садів Слобожанщини, можна умовно поділити на два типи. Перші — ті, які досліджують теоретичні аспекти паркового будівництва. Другі присвячені окремим маєтковим паркам Харківської губернії.

Найпершим дослідженням за цією темою була праця М. Врангеля. Значний внесок зробили П. Губський, І. Родічкін, Т. Борисова, В. Щукін та інші науковці. На сучасному етапі слід відзначити дослідження А. Антонова, присвячене садам і паркам Харківської губернії.

За часів Катерини II на Слобожанщині спостерігався бурхливий розвиток будівництва в маєтках. Поміщики здебільшого оселялися у своїх замських володіннях, що сприяло появі чудових палаців і будинків. Збільшення панських осель пояснюється становленням дворянського класу з притаманними йому привілеями, а також тим, що життя в цьому краї стало безпечнішим, зникла загроза постійних татарських нападів.

Композиційною схемою садів Слобідської України передбачалося зручне розміщення палацу з флігелями, кухнями, приміщеннями для гостей. Саме з маєтковими спорудами цього періоду пов'язане поняття «садибного ансамблю» [7, с. 1]. М. Врангель відзначав, що при слові «садиба» ми, зазвичай, уявляємо білоколонний будинок екатерининських або олександрівських часів, тісний сад, меблі з карельської берези або червоного дерева [4, с. 9].

Головною складовою маєтку був сад з парком. На відміну від російських садів, у яких сад часто був відсутнім, а природничий декор садиби складала квітники та гай, розташовані поруч з ансамблем маєтку, в українських садибах набуло поширення насадження культурних дерев. Відомо, що в XVII ст. на території слобідських полків існувало декілька царських садів у Краснокутську та Новій Водолазі, виноградники в Чугуєві [1, с. 20].

До садово-паркового мистецтва належить планування та розбивка саду, парку, добір рослин, розміщення та гуртування рослин на території парку в співвідношенні з архітектурою садибних будівель, парковими спорудами тощо. Садово-паркове мистецтво ґрунтується на різноманітних принципах, найголовніші з них — регулярний (геометричний) та пейзажний (відтворення природного ландшафту).

Садово-паркове будівництво зароджується в епоху бароко. Зміни в об'єднанні садівних парків відбулися у XVIII ст. Із формуванням нового філософського мислення (Просвітництва) садово-паркове мистецтво сприймалося як наслідування природи. У Росії й Україні в добу класицизму набуло поширення «англійські» сади та парки, які спочатку були запроваджені в Англії. Саме ця країна з другої половини XVII ст. стала законодавицею моди в Європі. З цього часу регулярний французький стиль відійшов на другий план. Англійський парк було створено на зразок монастирських садів та античних вілл. Ідеалом такої вілли було з'єднання з природою, а як наслідок цього — відсутність межі між парком та оточуючим його природним ландшафтом. Це виявилось у відмові від штучності в прийомах паркобудівництва, пишності та лінійності — характерних особливостей регулярних парків.

Архітектурні принципи поступилися живописним, іррегулярність стала головним здобутком нової концепції. Природне оточення — не дикі чагарники

та зарослі дерев. Це — спланована схема насаджень алей, зелених галявин і мальовничих груп дерев, які «вільно» ростуть у парку. Спеціально створювалися або зберігалися ущелини, гроти, пагорби та долини, замість фонтанів будувалися водоспади й струмки.

На відміну від французького (регулярного парку з боскетами, алеями та водоймищами геометрично правильної форми), англійський парк (пейзажного типу) розглядався як частина довкілля. Мальовнича композиція пейзажного парку нагадувала природні ландшафти з галявинами. Творці садів відмовлялися від штучної геометричної організації простору і намагалися відтворити мальовничі картини дикої природи з вільним розміщенням дерев, павільйонами, ротондами, обелісками, часто на берегах річок та ставків. Тут утілювалося те прагнення до простого, про яке так багато говорили і мріяли в означену епоху.

Прагнучи створити нові за своєю простотою витвори, паркова архітектура звернулася до античного світу. Класичними парковими спорудами були: грот, павільйони, альтанки, містки і ін. Окрасою парків — тераси, балюстради, оранжереї, старі дерева, інколи — скульптура. У планах парків використовувалася змієподібна лінія, водні пристрої виглядали так, наче їх створила сама природа — споруджувалися мальовничі озера, каскади.

Розвиваючись з плином часу, маючи соціальні й естетичні тенденції, садово-паркове мистецтво України мало і регіональні особливості, які були наслідком історичного розвитку того чи іншого регіону, його природно-географічних особливостей, етнографічної своєрідності. На Слобожанщині переважали садиби середнього й дрібного українського дворянства. У таких маєтках значну увагу приділяли садівництву. Сад утримувався за науковими рекомендаціями того часу. Свідченням цього є той факт, що журнал «Економічний магазин» можна було знайти в домашніх бібліотеках багатьох господарів садиб [8, с. 252]. У цьому журналі публікували статті відомого паркобудівника А. Болотова.

У другій половині XVIII ст. в часи інтенсивного будівництва садиб серед дрібнопомісних землевласників поширилися прийоми вільного розміщення будинків у природному оточенні. В Україні романтика парків підкреслювалася мальовничою природою з пагорбами, долинами річок, поєднуючи різні породи дерев і кущів із фруктовими садами. Тому художній вигляд паркового оточення будинків ніколи не повторювався.

Теоретиком садово-паркового мистецтва в Росії був відомий агроном, лісовод і практик садибного будівництва А. Болотов (1738–1833 рр.). Він обґрунтував ідею створення садів і парків, що відповідали духові народу — «натурального саду», де враховувався характер місцевої природи, а з художньою метою використовувалися б не лише палацові та декоративні споруди, але й господарчі будівлі. У «Записках» А. Болотов описує свою садибу в Дворяниново Тульської губернії: «Не було дня, коли б я по декілька разів не

виходив з будинку в сади свої. І, сидячи самотньо на якомусь пагорбі або, ходячи по стежках, пробитих мною в садах, я забував усе інше на світі та дякував своїй долі за те, що вона надала мені вільне та мирне сільське життя» [9, с. 57]. Цитата висвітлює ставлення автора до ролі саду в житті господаря садиби. Він вважав, що не варто копіювати європейську моду. Її необхідно пристосовувати відповідно до вітчизняних традицій. Так виникла концепція «руського саду», який являв собою суміш регулярного та пейзажного стилів. Він завжди мав утилітарну значимість: з плодовими деревами та чагарником.

Одним з послідовників А. Болотова на Слобожанщині був П. Ярославський, який обіймав посаду харківського губернського архітектора.

В Україні концепцію саду та пейзажного парку досліджував О. Паліцин. Дрібнопомісний дворянин, архітектор О. Паліцин після служби в Петербурзі оселився в Попівці Сумського повіту й проводив час, складаючи плани церков і будинків для поміщиків. Його ідеї впливали на формування вигляду парків та садів з чималим асортиментом рослин. Він був одним з початківців європейського побуту в Слобідській Україні.

О. Паліцин захоплювався творчістю відомого філософа Жан-Жака Руссо. Архітектор переклав його твір «Нова Елоїза». Як відомо, Жан-Жак Руссо підтримував концепцію гармонійного життя людини з природою, яке втілювалося на практиці створенням парків «англійського» типу. Мальовничий парк дав підґрунтя для прояву романтизму в ХІХ ст. Парк — це не територія як самоцінність, а саморегулюючий простір життєдіяльності людини, який формує його світосприйняття та спосіб життя. Пейзажний парк є найважливішим з того, що внесла Англія в архітектуру ХVІІІ ст. У такому парку створювалася ілюзія звичайної недоторканої природи.

Власний парк у садибі О. Паліцина в селі Попівка плавно переходив у ліс. За словами І. Каразіна, О. Паліцин «мав смак в архітектурі, прикрасив декілька наших міст та сіл будовами, працюючи на заможних поміщиків, серед яких були Шидловські, Надаржинські й інші, він заохочував їх до кращого розташування будинків» [6, с. 35].

О. Паліцин створив архітектурну школу. Одним з її представників був Іван Назарович Каразін, який своє ставлення до природи тісно пов'язував з моральними принципами ставлення до людини. Він створив декоративний парк в Основ'янцях Харківської губернії. Насадження, рельєф місцевості, дороги й алеї — усе створювало єдину об'ємно-просторову композицію [8, с. 321]. На базі цього парку І. Каразін та його сини успішно здійснювали акліматизацію рослин, нових для України.

Одним із кращих учнів О. Паліцина був М. Алфьоров, якому О. Паліцин залишив Попівку — свій маєток. Але, на відміну від учителя, М. Алфьоров у своїх витворах відходив від теорії поєднання архітектурних споруд з природним оточенням.

За допомогою садово-паркового мистецтва людина переробляла ландшафт по законах краси, вирішуючи при цьому комплекс специфічних та естетичних завдань. У процесі створення парку чи саду виникав синтез природних елементів ландшафту та штучних форм, тобто створюється новий вид ландшафту. В уявленні дворян, сама природа — це ідеальний сад Бога, на зразок райського саду. Кожне дерево, кожна рослина щось означали в загальній гармонії. Білі стовбури берізки нагадували білі стовбури колон. Липи в під'їзних алеях під час цвітіння нагадували своїми паходами райський ефір. Акацію саджали як символ безсмертя душі. Для дуба, який сприймався як сила, вічність, влаштовувалися спеціальні галявини. Характерно, що осина, як «прокляте дерево», майже не трапляється в дворянських садибах.

У маєтках першої половини XVIII ст. відсутній поділ на господарчу та «парадну» частини, декоративні засоби, котрі не мали утилітарного призначення. З другої половини XVIII ст. оформилися принципи побудови садиб, які збереглися до початку XX ст. Садибний будинок був центром маєтку та розташовувався, зазвичай, на узвишші. Нижче, поруч з палацом, розміщувалися флігелі та службові приміщення, розташування яких підкреслювало домінування палацу. До центру садиби часто вела центральна під'їзна алея. Найближчий сад, поблизу будинку, мав регулярне планування, а власне за ним починався пейзажний парк. Таке влаштування парку дістало назву змішаного стилю. Переходом від палацу до парку слугував партер. Особливу роль у прикрашанні партеру відігравали різноманітні екзотичні дерева, посаджені в діжках та підстрижені під різні геометричні фігури. Портери прикрашалися фонтанами, вазами, іноді скульптурами.

Садиба відігравала велику роль у житті власника. І сад, як невід'ємна її частина, доповнював і поглиблював цей зв'язок. Садиба та сад відображали історію родини, всього роду. Архітектура садибного будинку, паркові композиції, павільйони, альтанки, скульптури свідчили про естетичні смаки власника і його соціальний статус. Кращі маєтки, палацово-паркові ансамблі, садиби, присадибні парки й сади Слобідської України завжди ґрунтувалися на нерозривному зв'язку архітектури і природи. Художній світ дворянської садиби складався із синтезу різних видів мистецтва, суспільно-життя, культурного, господарчого та повсякденного побуту.

Особливу роль відігравали садиби — родові маєтки найзнаменитіших дворянських родин або заможних і відомих людей, господарі яких цікавилися останніми досягненнями в галузі сільського господарства, промисловості, ознайомлювалися з передовими технологіями в мистецтві, політиці, науці — такі садиби впливали не лише на розвиток повітів, але й на всю губернію.

Одна з таких садиб — Мерчинська. Маєтковий парк був результатом праці О. О. Паліцина. Цьому слобідському діячеві належать планування

парку і проект усіх паркових споруд [2, с. 59]. Парк — ландшафтного типу, розташований у живописній місцевості з чітко вираженим рельєфом біля річки Мерчик. Під час його створення були використані прийоми вільного розміщення стежок і насадження рослин. Перехідним елементом від будинку до парку слугував партер. У парку росло понад тридцять видів дерев: дуб, клен, ясен, липа, ялина, сосна й ін. Після побудови палацу сад з парком значно розширили.

У парку — три ставки. Стежки посипали різнокольоровим піском. Біля підніжжя пагорба, поблизу ставу, побудовано грот. У парку розміщувалася ротонда, що нагадувала круглий храм на два поверхи [5, с. 333]. Красивою була ротонда-колодязь. По периметру парку розміщені різноманітні споруди: місточки, альтанки, грот, павільйони у вигляді ротонд та скульптура. Цей парк ландшафтного типу є одним зі зразків пейзажних парків в Україні.

Не менш чудовим був шарівський парк, який складався з регулярної частини навколо палацу й ландшафтною, створеною за проектом відомого ризького паркобудівника Г. Куфальда. Регулярна частина — партер з фонтаном перед головним будинком і три широкі тераси з парадними сходами, які спускаються до невеличкого ставу. Регулярний басейн, влаштований біля підніжжя терасованого саду, мав два фонтани з висотою струменів близько 15 метрів. Між нижньою терасою та ставом проходили короткі алеї з пірамідальних дубів. Через став перекинутий кам'яний арочний міст. Тераси сходів і міст оброблені кам'яною балюстрадою. Ансамбль пам'ятки доповнювався шестикутною альтанкою-колодязем, прикрашеною фігурками лебедів, однією з паркових споруд є арка. За ставом по краю балки — дві прогулянкові стежки, обсажені липами. Далі парк продовжує ландшафтна частина. Вона починається біля великого ставу, площею 14 240 м², який є початком водної системи парку.

Система ставків — Великий у західній частині парку і так званий Палацовий. Береги всі обсажені чудово спланованими групами з хвойних та листяних дерев. Систему водоймищ парку доповнює Блакитне озеро, розташоване наприкінці Великого ставу. Назва озера походить від кольору води, котрий у минулі часи був яскраво блакитним.

У системі ландшафтних груп уміло використані пересічений рельєф місцевості та природна діброва. Розгалужена мережа стежок доповнює композиційну цілісність парку. Усі основні паркові маршрути починаються від палацу і мають кільцеву структуру та різну довжину. Через складний рельєф поверхні більшість паркових стежок серпантиноподібні з умілим використанням природних і штучних терас. Стежки покривалися битою червоною цеглою.

У парку переважає вільне планування. Балка поділяє парк на два схили: правий — південний і лівий — північний. Вони створюють єдиний парково-архітектурний ансамбль. У насадженнях південної частини парку в основному використані хвойні породи дерев: ялинка, туя, ялиця, сосна, яловець —

перевага цього виду рослин пояснюється тим, що вони менше за інших знають впливу сезонних змін. Трапляються також хвойні дерева в поєднанні з дубом. Видовий склад дерев і чагарника налічує близько сімдесяти різновидів. Саджанці для парку закупували в Основ'янівському акліматизаційному саду Каразіних, в інших губерніях і за кордоном. Шарівський парк поступово зливається з лісом. Частину парку та лісу відведено для оленів, оранжереї, спеціальні приміщення для лебедів і курники надавали змогу оглядати рослини та спостерігати за птахами.

Різниця висоти парку становила тридцять два метри — це дозволило створити композицію з чудовими краєвидами. З весни до пізньої осені в парку цвіли каштани, тюльпани, півонії, троянди тощо. Шарівський парк — найкраща пам'ятка садово-паркової архітектури України.

Слід відзначити Наталіївський парк пейзажного типу, створений у 1884 р. на базі 50 га лісового масиву, в якому переважає хвойна рослинність, насамперед, сосни. Частина дубового гаю перетворилася на парк. Парк поділяється на дві частини: нижню й верхню. Верхня складається з дубової та соснової ділянок. У нижній частині, в заплаві річки серед звивистих стежок парку красувалися хвойні дерева — ялини, туї, а також листяні — дуби, ясени, черемшини, липи, тополі [3, с. 32].

Групи дерев і чагарника, криволінійні стежки, розмаїття форм парку підкреслювала брама Наталіївського парку, яка ефектно вирізнялася на тлі темної зелені. Брама зроблена з цегли, облицьована каменем, з широким арочним проїздом, з проходом і приміщенням для варти, покрита оригінальним шатровим дахом. Завдяки такій композиції досягнуто єдності архітектури садиби з пейзажем парку. У добре озелененому маєткові було багато чудових квітників, гарних оранжерей, алей та фонтанів.

Територія парку ніби вклинювалася в лісовий масив, який починався могутніми дубами, високими соснами та березами. Практично парк не мав меж з лісом. Частина парку була відведена для розведення фазанів, диких кіз й оленів. У садибі навіть жила молода левиця.

У маєткові розміщений плодовий сад на південно-західному схилі балки, де було побудовано шість терас, розташованих дугою та цілий день повернутих до сонця. Кам'яна кладка краще зберігала тепло, що дозволяло вирощувати рідкісні карликові сорти плодових дерев і виноград. Завдяки незвичайній формі терас тут можна було почути найтихіші звуки; шелест листя, спів птахів поєднувалися в одну мелодію, що дало назву саду — співаючі тераси.

Таким чином, принципи садово-паркового будівництва зароджуються в епоху бароко. Розквіт ландшафтного мистецтва відбувається в класичну добу. На Слобожанщині поширення набули парки англійського типу, які втілено в садибах Мерчик, Шарівка, Наталіївка й ін.

Надалі планується провести детальніше дослідження садибних парків Слобожанщини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов А. Сады и парки Харьковской губернии / А. Антонов, А. Парамонов. — Х. : Райдер, 2008. — 176 с.
2. Борисова Т. М. Историчні та пам'ятні місця Харківщини / Т. М. Борисова, М. Т. Дяченко, М. В. Уманський. — Х. : Прапор, 1966. — 366 с.
3. Вороной А. Путешествие по Харьковщине / А. Вороной. — Х. : Майдан, 2005. — 244 с.
4. Врангель Н. Н. Старые усадьбы: Очерки истории русской дворянской культуры / Н. Н. Врангель // Нева. — СПб., 1999. — С. 5–79.
5. Губський П. В. Старий Мерчик / П. В. Губський // Сторінки історії. Старий Мерчик. — Х. : Кліо, 1995. — С. 287–698.
6. Лащенков Н. Из воспоминаний В. И. Ярославского о городе Харькове и Харьковской губернии / Н. Лащенков // Харьковский сборник. — Х. : Тип. губерн. правления, 1887. — Вып. 1. — С. 29–53.
7. Нащокина М. О русской усадьбе / М. Нащокина // Художник. — 1992. — № 4–5. — С. 1–2.
8. Родічкін І. Старовинні маєтки України / І. Родічкін, О. Родічкіна. — К. : Мистецтво, 2005. — 384 с.
9. Щукин В. Г. Вертоград заклочённый: из истории русской усадебной культуры XVII–XIX веков / В. Г. Щукин // Вопр. истории. — 2000. — № 4. — С. 109–117.

Надійшла до редколегії 22.12.2010 р.

УДК 94(477.54) “1918/1920”

І. С. ПЛАХТІЙ

«КОМУНІСТИЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ» РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ХАРКОВІ В 1918–1920 РР.

Розглядаються «комуністичні експерименти» радянського режиму в соціальній сфері.

Ключові слова: громадянська війна, «загальна соціальна рівність», принцип «справедливого розподілу», заперечення всього «буржуазного».

Рассматриваются «коммунистические эксперименты» советского режима в социальной сфере.

Ключевые слова: гражданская война, «всеобщее социальное равенство», принцип «справедливого распределения», отрицание всего «буржуазного».

«Communist experiments» of the Soviet regime in the social sphere are examined.